

BUXORO AMIRLIGINING DAVLAT BOSHQARUV SHAKLLARI

Shoniyozova Nilufar

Nizomiy nomidagi O'zMPU Tarix fakulteti kechgi bo'lim 401-guruh talabasi

Yakobjanov J.J

Ilmiy rahbar: PhD, dots.

Anotatsiya: *Ushbu maqolada Buxoro davlat tuzumiga ko'ra monarxiya davlati bo'lganligi haqida, Buxoro amirligi ma'muriy jihatdan viloyatlarga va tumanlarga bo'linganligi haqida, Buxoro amirligining davlat tuzumi ashtarxoniyalar hukmronlik qilganligi haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlari: *Buxoro amirligi, davlat tuzumi, hokimiyat, qo'shbegi, moliya, xazina, devonbegi.*

Аннотация: *В статье рассматривается вопрос о том, что Бухара по своему государственному устройству была монархией, что Бухарский эмират был административно разделен на области и округа, и что государственным устройством Бухарского эмирата управляли ханы Аштар.*

Ключевые слова: *Бухарский эмират, государственное устройство, правительство, кошбеги, финансы, казна, деванбеги.*

Annotation: *This article discusses the fact that Bukhara was a monarchy according to its state system, that the Bukhara Emirate was administratively divided into regions and districts, and that the state system of the Bukhara Emirate was ruled by the Ashtar Khans.*

Keywords: *Bukhara Emirate, state system, government, koshbegi, finance, treasury, devanbegi.*

Buxoro amirligida oliy hukmdor amir hisoblanib, uning hokimiyati avloddan avlodga meros tarzda o'tgan. Amirlikni mang'itlar sulolasiga mansub cheklanmagan hokimiyatga ega bo'lgan hukmdorlar boshqargan. Buxoro shahri amirlikning ma'muriy markazi edi. Amirlikda ijro hokimiyati bosh vazir - qo'shbegi qo'lida bo'lgan. Viloyat va tuman hokimlari qo'shbegi tavsiyasi bilan tayinlangan. Moliya va xazina ishlari, soliqlar to'planishi kabi sohalarni devonbegi idora qilgan.

Devonbegiga tashqi aloqalarni yuritish ham yuklatilgan. Unga amirlik hujjatlarini yuritishga mas'ul mirzaboshi bo'ysungan. Buxoro amirligida sud boshlig'i qozikalon, raiskalon hisoblangan. Amir qarorgohi hisoblangan arkda taxt vorisi - valiahd tarbiyasi bilan otaliq mashg'ul bo'lgan. Vaqf ishlari va mulklari bilan sadr shug'ullangan. XIX asr oxirida Buxoro amirligi aholisi 2 million kishi atrofida bo'lgan. Uning tarkibiga Zarafshon vodiysi, Qashqadaryo, Surxondaryo vohasi va hozirgi Tojikiston hududining ayrim viloyatlari, hozirgi Turkmanistonning Murg'obgacha bo'lgan bir qismi kirar edi. Shahar va qishloqdagi aholining ko'pchilik qismida o'zbeklar, tog' va tog'oldi joylarida tojiklar yashar, Marvning janubiy hududlarida turkmanlar, shimoliy va sharqiy yerlarda qozoq va qirg'izlar yashar edi. Rossiya bilan 1868-yilgi shartnoma Buxoro amirligi taqdirini tubdan

o'zgartirib yubordi. Sobiq "islom gumbazi" suverenitet va mustaqillikdan tnahrum bo'lib, Rossiyaga qaram va mute bir davlatga aylanib qoldi. Garchi siyosiy mustaqilligidan mahrum bo'lsa-da, Buxoro amiri o'z fuqarolari ustidan cheklanmagan hokimiyatini qo'lida saqlab qolgan edi. Buxoro davlat tuzumiga ko'ra monarxiya davlati edi. Davlat tepasida amir, ya'ni yakka mustabid hukmdor turgan. Hukmdor rasman cheklanmagan huquqqa ega bo'lib, butun hokimiyat uning qo'lida to'plangan. U davlatni o'zi ishongan eng oliy toifadagi amaldorlar (arkoni davlat) ga tayanib idora qilgan. Hukmdor amalda davlatni boshqarishda eng nufuzli qabilalarning boshliqlari bilan hisoblashib ish tutgan. Buxoro amirligi ma'muriy jihatdan viloyatlarga va tumanlarga bo'lingan. Chunonchi amirlik davlati 40 viloyat va tumanliklardan iborat edi.⁶⁶

Mang'itlar davrida ham davlat boshqaruvi asosan ikki bo'g'inli, ya'ni markaziy va mahalliy boshqaruvdan iborat bo'lib, ularning har biri musulmon davlatlariga xos bo'lgan murakkab boshqaruv tarmoqlariga ega edi. Markaziy ijroiya hokimiyat saroy a'yonlaridan tashkil topgan edi. Mang'itlar sulolasi davrida davlat boshqaruvida qushbegi mansabini egallagan kishining mavqeyi juda oshib ketdi. Bu mansab egasi amalda bosh vazir hisoblanardi. Davlat boshqaruvida devonbegi, parvonachi, otaliq, dodxoh, xudoychi, mirzaboshi va boshqa saroy a'yonlarining hamda shayxulislom, qozikalon kabi diniy rahbarlarning ham ahamiyati yuqori edi. Amir Shohmurod o'z hukmronligi davrida hokimiyatni boshqarish tartiblarini qayta tuzdi. Uning hukmronligi davrida moliya, sud, ma'muriy va harbiy ishlar sohalarida islohotlar o'tkazildi.⁶⁷ Bu islohotlarni Shohmurod xalqning norozilik qo'zg'olonlari tufayli o'tkazgan edi. Bu islohotlar ichida davlat boshlig'i unvonining o'zgartirilishi ham diqqatga sazovordir. Shohmurod turkiy xalqlarda udum bo'lib kelgan xonlik unvonidan voz kechib, amirlik unvonini oldi, ushbu yangilik Buxoroning islom davlati, uning hukmdori esa musulmonlar amiri ekanligiga hamda otasi Doniyolbiy xon emas, otaliq mansabida bo'lganligiga ishora edi. Shohmurodbiy joriy etgan bu unvonni so'nggi mang'it hukmdorlari 1920-yilgacha qo'llab keldilar.

Amir: Davlatning mutlaq hukmdori, oliy qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, sud va harbiy bosh qo'mondon hisoblangan. Hokimiyat Mang'itlar sulolasidan meros bo'lib o'tgan. Amir o'z hokimiyatini Islom shariati, xususan, Hanafiy mazhabi asosiga qurgan va o'zini "Amir ul-mo'minin" (mo'minlar amiri) deb e'lon qilgan.

- Qushbegi (Bosh Vazir): Amirlikdagi eng yuqori mansablardan biri, bosh vazir hisoblangan. Ijroiya hokimiyati unga tegishli bo'lib, markaziy boshqaruv idoralarini boshqargan.

- Devonbegi: Davlatning barcha moliyaviy ishlarini, shu jumladan soliq va boj yig'ishni nazorat qilgan. Ba'zi manbalarga ko'ra, u maqomi bo'yicha qushbegidan keyingi ikkinchi shaxs bo'lgan.

- Qozikalon: Bosh qozilik vazifasini bajargan va butun amirlikdagi qozilar boshlig'i hisoblangan. Sud tizimi Shariat qonunlari asosida ishlagan.

- Boshqa yuqori mansablar:

⁶⁶ SHUKUROV R. BUXORO AMIRLIGI TADQIQOTLARINING TARIXSHUNOSLIGI MASALALARI //http://science.nuu.uz/uzmu.php.

⁶⁷ Toshmurodova S. Q. Q., Ergashev A. A., Bengmatov A. Q. O. G. L. Ashtarxoniy davrida Buxoro xonligining davlat tizimi, saroy va harbiy boshqaruvi //Science and Education. – 2021. – T. 2. – №. 6. – C. 411-415.

- Eshikog'aboshi: Saroy ishlari va amaldorlar ustidan nazoratni amalga oshirgan.
- To'pchiboshi (To'pchilar lashkari): Qo'shinning harbiy qismlariga rahbarlik qilgan.
- Miroxo'rlar, Qorovulbegi, Mirzaboshi kabi turli saroy va harbiy mansablar mavjud bo'lgan.
- Mahalliy Boshqaruv :Amirlik ma'muriy jihatdan beklklarga (viloyatlarga) bo'lingan.⁶⁸

Beklar: Amirlikning viloyatlari (bekliklari) boshqaruvchilari bo'lib, ular to'g'ridan-to'g'ri amir tomonidan tayinlangan. Beklar yuqori tabaqa vakillaridan yoki yirik yer egalari orasidan chiqqan. Beklar o'z beklklarida amirning vakili sifatida ma'muriy, moliyaviy va harbiy ishlarni boshqargan. Bekliklarning huquqiy maqomi farq qilgan (masalan, Samarqand, Qarshi, Buxoro beklklari).

Amlodkor: Bekliklar o'z navbatida mayda ma'muriy birliklarga, ya'ni amloqlarga bo'lingan. Amlodkor amloqning boshlig'i bo'lgan va bek tomonidan tayinlangan.

Mirab: Suv resurslarini taqsimlash va nazorat qilish bilan shug'ullangan.

Oqsoqol: Qishloq (guzar) darajasidagi boshliq, qishloq oqsoqoli mahalliy boshqaruvda muhim o'rin tutgan.

Huquqiy va Diniy Asos :

Buxoro Amirligida huquqiy tizimning asosi Islom Shariatiga tayangan. Barcha fuqarolik, xo'jalik va jinoiy ishlar Qur'on, Hadis va Hanafiy fiqhi asosida ko'rilgan.

Ulamolar (diniy ulamolar) va Qozilar davlat boshqaruvida, ayniqsa sud va ma'rifat sohasida katta ta'sirga ega bo'lganlar. Muftiy, A'lam, Sadr kabi diniy unvonlar ham bo'lgan.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Rossiya imperiyasi ta'siri ostida amirlikning boshqaruv tizimi zaiflashgan va ba'zi sohalarda o'zgarishlar sodir bo'lgan.

Devonlar va Oliy Mansabdorlar

Markaziy hokimiyatni boshqarish uchun Devonxona deb nomlangan idoralar tizimi mavjud bo'lgan.

Mansab	Vaziya va Vakolati
Qushbegi (Qushbegi-Bola)	Bosh vazir. Amirdan keyingi ikkinchi shaxs. Markaziy ma'muriyatga rahbarlik qilgan, butun ijroiya faoliyatini nazorat qilgan.
Devonbegi	Moliya vaziri. Davlat xazinasi, soliqlar (zakot, xiroj, juzya) yig'ish, sarf-xarajatlar va bojxona ishlarini boshqargan.
Qozikalon	Bosh Qozixona boshlig'i. Sud tizimini nazorat qilgan, barcha qozilarni tayinlashda qatnashgan. Shar'iy qonunlarning amalda qo'llanilishiga mas'ul bo'lgan.
Eshikog'aboshi	Saroy boshlig'i va ichki ishlar nazoratchisi. Saroy mulozimlarini boshqargan, amirga arz qiluvchilarni qabul qilish tartibini belgilagan.
To'pchiboshi	Armiyaning to'pchilar qismi qo'mondoni va harbiy ishlarning muhim arbobi.

⁶⁸ Xabibovich H. B. BUXORO AMIRLIGIDAGI MADANIY HAYOT. – 2022.

Soliq va Moliya Tizimi Davlat iqtisodiyotining asosi qishloq xo'jaligi va savdodan olinadigan soliqlardan iborat edi.

Xiroj (Tanobona): Yerdan olinadigan asosiy soliq. U yerlarning joylashuvi va unumdorligiga qarab har xil hajmda bo'lgan.

Zakot: Mol-mulkdan, chorvadan va savdo-sotiqdan olinadigan soliq (mol-mulk narxining qirقدan bir qismi).

Juzya: Amirlikdagi gayridin (musulmon bo'lmagan) aholidan olinadigan maxsus soliq.

Qo'sh puli: Amir Nasrulloh davridan boshlab joriy etilgan, dastlab poliz ekinlari ekiladigan yerlardan, keyinchalik boshqa yerlardan ham olingan soliq.⁶⁹

Davlatni himoya qilish uchun amirning xalq ko'ngillilari va qo'shinlardan saralab olingan xos lashkari bo'lgan. Lashkarga to'pchiboshi (to'pchilashkar) rahbarlik qilgan. Biroq XIX asr oxiriga kelib, amir lashkari shoshilinch yig'iluvchi, yomon ta'lim ko'rgan va qoloq harbiy qurollar bilan ta'minlangan dehqonlardan iborat bo'lgan. Bunday lashkarning bosh maqsadi — zarur bo'lganda Ark qarshisida namoyishga yig'ilish edi. Lashkar amalda XIX asr boshlaridan beri rivojlanmagan, harbiy ish va qurollari o'ta qoloq holatda edi. Lashkarning soni 11 ming sarboz va 200 zobit (ofitser)dan iborat bo'lib, ularning qurol-aslahasi 1000 ta berdanka miltig'i va bir nechta to'plardan tashkil topgandi.

Shunday qilib, bir-biriga qarindosh-urug' bo'lgan amaldorlarning yoki dehqon va hunarmandlar yelkasiga tushdi. Mamlakat daromadlarining katta qismi davlat ravnaqi va taraqqiyoti uchun kamdankam qayg'uruvchi xizmatchilariga sarflanar edi.⁷⁰ Shunday qilib, Buxoroda XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida taraqqiyparvar demokratik asosga ega bo'lgan o'ziga xos madaniy hayot vujudga kelgandi. Iste'dodli o'zbek ustazodalarining ko'plab avlodlari tomonidan yaratilgan milliy an'analar saqlandi va ijodiy rivojlantirildi.

Buxoro zargarlari, kulollari va hunarmandlari buyumlari 1884-yilda Venada bo'lib o'tgan Butunjahon ko'rgazmasida ishtirok etib, shakllarining nafisligi va tasvirlari aniqligi bilan tomoshabinlarda katta tassurot qoldirgan edi. Buxoro Amirliği boshqaruv tizimi mutlaq teokratik monarxiya tamoyiliga asoslangan bo'lib, butun hokimiyat Amir (Amir ul-Mo'minin) qo'lida markazlashgan edi. Bu tizimda davlat boshqaruvi shariat qonunlari va Mang'itlar sulolasining an'analari uyg'unligi asosida shakllangan.

- Markaziy Boshqaruvda ijro etuvchi, moliyaviy va sud hokimiyatlari Qushbegi (Bosh Vazir), Devonbegi (Moliya Vaziri) va Qozikalon (Bosh Qozi) kabi oliy mansabdorlar orqali amalga oshirilgan. Ushbu devonlar tizimi Amir farmonlarini so'zsiz ijro etishni ta'minlagan.

- Mahalliy Boshqaruv ma'muriy birliklar – beklilar orqali tashkil etilgan. Beklar o'z hududlarida amirning mutlaq vakili bo'lib, bu tizim markaziy hokimiyatning davlatning barcha burchaklarida soliq yig'ish va tartibni saqlash imkoniyatini ta'minlagan.

⁶⁹ Hasanboyev To'raqul, Xatambekov Lazizbek .BUXORO AMIRLIGIDA DAVLAT BOSHQARUVI .T. (2023)

⁷⁰ Xakimov Jahongir . Davlat boshqaruv tuzumining tarixiy omillari. T; 2025.

• Huquqiy Asos to'liq Islom Shariatiga tayangan bo'lib, ulamolar va qozilar ijtimoiy-siyosiy hayotda, ayniqsa sud va ma'naviy nazorat sohalarida katta ta'sirga ega bo'lgan.

Umuman olganda, Buxoro Amirligi boshqaruvi qariyb bir yarim asr davomida Markaziy Osiyodagi eng yirik va eng uzoq yashagan davlatlardan biri bo'lib qolishini ta'minlagan qat'iy ierarxik, konservativ va markazlashgan tuzilma edi. Biroq, bu tizimning o'zgarmasligi va islohotlarga yopiqqligi, ayniqsa XIX asr oxiri – XX asr boshlarida, davlatning zamonaviy chaqiriqlarga moslasha olmasligiga va oxir-oqibat siyosiy inqirozga uchrashiga sabab bo'lgan.

ADABIYOTLAR RO'YHATI:

1. SHUKUROV R. BUXORO AMIRLIGI TADQIQOTLARINING TARIXSHUNOSLIGI MASALALARI //http://science.nuu.uz/uzmu.php.

2. Toshmurodova S. Q. Q., Ergashev A. A. A., Bengmatov A. Q. O. G. L. Ashtarxoniyalar davrida Buxoro xonligining davlat tizimi, saroy va harbiy boshqaruvi //Science and Education. – 2021. – T. 2. – №. 6. – C. 411-415.

3. Xabibovich H. B. BUXORO AMIRLIGIDAGI MADANIY HAYOT. – 2022.

4. Hasanboyev To'raqul, Xatambekov Lazizbek .BUXORO AMIRLIGIDA DAVLAT BOSHQARUVI .T. (2023)

5. Xakimov Jahongir . Davlat boshqaruv tuzumining tarixiy omillari. T; 2025.